

Author: J. F. Jacko

Book chapter

Title: *Ideologie wyrażane przestrzenią. Przykład symboliki wertykalnej*

English title: *Spatial symbolic expression of ideologies*

Year: 2008

Source: *Ideologie w słowach i obrazach.*

Publisher: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

Editors: I. Mamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa

Pages: 265-278

URL address: <http://jacko.econ.uj.edu.pl/Publ/WertykaIdeologie.pdf>

streszczenie

Ideologia oddziałuje na ludzi m.in. dzięki znakom, przy pomocy których jest wyrażana. Jak postaram się pokazać, ważną rolę w jej propagowaniu odgrywają symbole przestrzenne. Ich dotyczyć będzie niniejsza praca. Po wprowadzeniu, które będzie poświęcone definicji ideologii, teorii symbolu i zasadom funkcjonowania symboliki przestrzennej, analizuję reprezentatywne przypadki wykorzystania symboliki wertykalnej w propagowaniu ideologii. W kontekście tych analiz postawione zostaną hipotezy wyjaśniające perswazyjną siłę oddziaływania symboli wertykalnych i ich skuteczność w propagowaniu ideologii.

JAN FRANCISZEK JACKO

Ideologie wyrażane przestrzenią. Przykład symboliki wertykalnej

Gdy ideologia promuje jakieś wartości, czyjąś władzę lub jakieś ideały, wtedy jej propagatorzy sięgają często do symboli wertykalnych. Dzieje się tak, ponieważ są one efektywnym środkiem propagowania ideologii o takiej właśnie treści. Stwierdzenia powyższe są założeniem niniejszej pracy i nie będzie się ich tu uzasadniać – jej zadaniem jest wyjaśnienie wskazanego przez nie faktu¹.

1. Ogólna charakterystyka symboli wertykalnych²

1.1. Kształt symboli wertykalnych

Symbole wertykalne mają specyficzny kształt, który jest związany z ich znaczeniem. Mianowicie przeciwstawiają to, co *w górze*, temu, co *w dole*. Robią to przynajmniej na cztery sposoby:

a) *sytuują* wysoko lub nisko (np. wysokie położenie budynku, umieszczenie jakiegoś znaku w wysokim miejscu, zajęcie miejsca wyżej od rozmówcy, rezydowanie na najwyższym piętrze budynku);

b) *łączą* to, co wysoko, z tym, co nisko (np. drabina, schody);

c) *zawierają* w sobie wertykalny ruch w dół lub w górę (np. rośnięcie, wznoszenie się, wspinaczka);

d) *wskazują* wertykalnie w górę lub w dół (np. spiczaste dachy świątyń, wskazywanie palcem, spojrzenia skierowane w górę lub w dół).

Symbole wertykalne mogą mieć dynamiczną bądź statyczną formę. *Wertykalne symbole dynamiczne* (np. wznoszenie, opadanie, lewitacja, zstępowanie, wspinaczka,

¹ Artykuł ten jest kontynuacją zamieszczonego w niniejszym tomie tekstu *Ewokatywna, sugestywna i perswazyjna funkcja symboli propagujących ideologię*, w którym znajdują się wyjaśnienia założeń teoretycznych i definicje terminów tu wykorzystywanych, takich jak *ideologia* i *potencjał znaczeniowy*, oraz charakterystyka niektórych relacji semiotycznych, m.in. *współwystępowania*, *relacji funkcjonalnych*, *mimetycznych* i *archetypicznych*.

² Dokładniejszym omówieniem symboliki wertykalnej zajmowałem się w innej pracy (Jacko 2005) – tutaj streszczam tylko jej wnioski.

pielgrzymka na górę etc.) wymagają jakiegoś ruchu, by mogły pełnić symboliczną funkcję. Natomiast *statyczne symbole wertykalne* (np. góra, wieża, niebo, ciała niebieskie etc.) nie muszą spełniać tego warunku. Niektóre wertykalne symbole mają naturalną genezę (np. góra, wzgórze, wzniesienie, skała, drzewo), inne wymagają ingerencji człowieka dla swego zaistnienia (np. budynki, wieże, słupy, kopce)³.

1.2. Typowe desygnaty symboli wertykalnych

Jak pokazują m.in. badania antropologii kulturowej, symbole wertykalne zwykle dotyczą: (a) wartości i autorytetu, (b) hierarchii bytowej albo społecznej lub (c) znamion istnienia i życia (takich jak siła, doskonałość, spełnienie, płodność itp.)⁴. Przy czym symbole wertykalne sytuujące wysoko lub wskazujące w górę zwykle oznaczają pozytywną wartość, wysoką pozycję w hierarchii lub intensywność znamion istnienia, a symbole sytuujące nisko albo wskazujące w dół zwykle oznaczają brak lub zanik wymienionych wyżej właściwości. Dlatego propagatorzy ideologii, pragnąc podkreślić lub zanegować jakąś wartość, autorytet, siłę, władzę, doskonałość – mogą posłużyć się symboliką wertykalną. Powyższe uogólnienie ma swoje wyjątki, ale powtarza się w różnych kulturach wystarczająco często, by uznać je za potwierdzone indukcyjnie⁵.

1.3. Zjawisko pośredniczenia między symbolami

Odróżnić należy *dosłowny desygnat* symbolu od *desygnatu domyślnego*. Na przykład *dosłownym desygnatem* słowa *góra* – jego opisem lub obrazem jest jakaś (rzeczywista lub wyobrażona) góra. Gdy góra, o którą w danym kontekście chodzi, pełni funkcje swoiste dla symbolu – jest symbolem. Wtedy wspomniane wyżej znaki mają *desygnaty domyślne* związane z symboliką góry. Podobnie symbolika nieba korzysta z relacji funkcjonalnych (np. wskazywanie palcem) lub mimetycznych (np. ilustra-

³ Symboliki wertykalnej nie należy mylić z symboliką wnętrza (głębi). Oba typy znaków bywają podobne do siebie. Różnią się jednak sensem i relacją, jaka zachodzi między wertykalnym kształtem znaku i jego znaczeniem. Symbole wnętrza można obrócić o dowolny kąt, a znak nadal będzie pełnił swoje dla siebie funkcje językowe. Natomiast w przypadku symboli wertykalnych element pionowy znaku jest istotnie związany z jego sensem. Bez tego wymiaru znak nie pełni swoistych dla siebie symbolicznych funkcji. Na przykład, pozioma wieża (wieża leżąca na ziemi) nie jest symbolem wertykalnym, gdyż nie symbolizuje związku nieba i ziemi. Co prawda mogłaby być symbolem upadku – wtedy byłby to symbol wertykalny. Jednak taki symbol zakłada odniesienie pionowe – byłby zaprzeczeniem stojącej wieży. Na przykład wieża Babel musiała najpierw stać, by móc potem runąć. Dopiero przez nawiązanie do stojącej wieży Babel jej ruiny mają swoisty symboliczny sens.

⁴ Ten artykuł nie rozstrzyga tego, jak istnieją desygnaty symboliki wertykalnej, takie jak Bóg, Absolut, wartości etc. Stwierdza tylko, że symbole wertykalne mają typowe określone desygnaty. To zaś, czy istnieją one realnie, idealnie, czy też czysto intencjonalnie, nie jest istotne dla powyższych analiz.

⁵ Każda z kultur nieco inaczej określa te desygnaty, ale zachodzą między nimi daleko idące podobieństwa, które uzasadniają powyższe uogólnienie (por. m.in.: Eliade 1993; Toporow 2003; Jacko 2005).

cje ciał niebieskich), które oznaczają niebo. W *warstwie dosłownej* symbole nieba po prostu wskazują na niebo. W *warstwie domyślnej* zaś wskazują na *domyślny desygnat*, taki jak np. wartości, *sacrum*, autorytet, władza czegoś lub kogoś etc. Jak widać, oznaczanie we wskazanych tu przypadkach ma strukturę dwustopniową. Są to przypadki *pośredniczenia między symbolami*, gdzie jeden symbol wskazuje na symbol drugi, ten zaś wskazuje na desygnat domyślny.

Niektóre omawiane w tym artykule symbole nie mają wskazanej powyżej podwójnej struktury – będzie się je tu nazywać *symbolami źródłowymi*. Na przykład większość relacji semiotycznych związanych z symboliką nieba, słońca, grawitacją itp. (omawiane w części 3.1 i 4), które nie są zapośredniczone innymi symbolami – stanowi symbole *źródłowe*. Natomiast np. obraz słowny lub obraz malarski wyglądu tych symboli nie jest źródłowy, gdyż ich interpretacja wymaga odniesienia się wprawdzie do symboli źródłowych, a dopiero w następnym kroku interpretacji – do desygnatu domyślnego. Dalsze analizy będą tutaj dotyczyć głównie związków między symbolami źródłowymi a ich desygnatami. Celowo pomija się tu analizę symboli nieźródłowych.

2. Hipoteza wyjaśniająca

Artykuł ten broni następującej hipotezy: efektywność symboli wertykalnych w propagowaniu ideologii ma dwa uzasadnienia – związane ze swoistymi relacjami semantycznymi i pragmatycznymi zachodzącymi między tymi symbolami a ich desygnatami i użytkownikami. Po pierwsze, relacje semantyczne, o których tu mowa, powtarzają się w różnych kodach kulturowych. Dzięki tym relacjom symbole wertykalne mogą oznaczać podobne desygnaty w różnych kodach. Dlatego symbolika ta jest dobrze zrozumiała w kontekście różnych kultur. Są to zwykle *relacje współwystępowania* (symbol i jego desygnat zazwyczaj występują razem), *relacje funkcjonalne* (coś, funkcjonując w swoisty dla siebie sposób, wskazuje na swój desygnat i tym samym pełni funkcję oznaczania) oraz związki *mimetyczne* (znak jest podobny pod jakimś względem do swego desygnatu).

Po drugie, m.in. dzięki swoistym relacjom pragmatycznym, które będzie się tu nazywać *archetypicznymi*, symbole wertykalne w odpowiednich okolicznościach mogą pełnić ewokatywną, sugestywną lub perswazyjną funkcję. Relacje archetypiczne sprawiają, że percepcja niektórych symboli wertykalnych w odpowiednich okolicznościach przywołuje doświadczenie ich desygnatu⁶. Doświadczenie, o którym tu mowa, polega zwykle na tym, że symbole wertykalne wywołują przeżycia

⁶ Przykładem doświadczenia archetypicznego jest percepcja ekspresji ciała. Jak pokazują m.in. Max Scheler (1986) i Edyta Stein (1988), empatia polega na tym, że widzenie twarzy drugiej osoby wiąże się nierozzerwalnie z przeżyciem treści psychicznych w niej domniemywanych. Teorię empatii można rozszerzyć i wyjaśniać za jej pomocą także percepcję ekspresji symbolicznej, która nie jest związana bezpośrednio z ludzkim ciałem.

związane z desygnatem, np. szacunek, lęk etc. W tym przypadku pełnią *funkcję ewokatywną*. Gdy przeżycia te skłaniają do uznania czegoś za dobre lub słuszne – symbole pełnią *funkcję sugestywną*. Natomiast gdy prowokują do określonego postępowania – pełnią *funkcję perswazyjną*.

Nie będzie tu indukcyjnego uzasadnienia powyższej hipotezy, gdyż wymagałoby ono międzykulturowych badań empirycznych i eksperymentów. Poniekąd wyniki badań antropologii kulturowej i pionierskie eksperymenty badaczy w nurcie językoznawstwa kognitywnego (por. Casasanto, Nabieva 2007)⁷ potwierdzają powyższą hipotezę. Artykuł ten ogranicza się do redukcyjnego jej uzasadnienia przez pokazanie, że tłumaczy ona fakt założony w punkcie wyjścia. Elementy analizy percepcji symboli wertykalnych uznać można za bezpośrednie fenomenologiczne uzasadnianie powyższej hipotezy. Dalsze części artykułu omówią wspomniane wyżej relacje semantyczne (współwystępowanie i związki funkcjonalne) zachodzące między symbolami wertykalnymi i ich desygnatami oraz relacje pragmatyczne (archetypiczne) zachodzące w percepcji symboli wertykalnych między nimi a ich odbiorcą.

3. Współwystępowanie

Współwystępowanie to relacja, którą można stwierdzić przez obserwację: znak zwykle występuje razem ze swoim desygnatem (wystąpienie jednego z nich pociąga za sobą wystąpienie drugiego, przy czym nie muszą one występować w tym samym czasie). Związek ten zwykle ma charakter przyczynowy (znaki są wtedy *oznaki*, *symptomami* desygnatów albo odwrotnie). W tym sensie np. dym jest znakiem ognia, gorączka – znakiem grypy, bo dym jest zwykle skutkiem ognia, gorączka jest zwykle skutkiem choroby etc. Znaki tego rodzaju są nazywane przez Charlesa S. Peirce'a *indeksami*. Współwystępowanie może mieć też charakter warunkowy, wtedy desygnat jest warunkiem zaistnienia symbolu. Na przykład zamożność jest warunkiem wybudowania wysokiego budynku.

3.1. Wysokie usytuowanie i wysokość budynków – siła i władza

Wysokie usytuowanie albo wysokość budynku współwystępuje z siłą i zamożnością jego właściciela lub twórcy, bo zwykle trudniej jest zbudować budynek wysooko niż nisko, trudniej jest zbudować budynek wysoki niż niski. Wymaga to większego nakładu pracy i większych umiejętności technicznych. Nie bez znaczenia była niegdyś funkcja militarna takiego budynku. Trudniej go zdobyć i łatwiej też kontrolować otoczenie z miejsca (np. z zamku) położonego wysoko – z góry lepiej widać okolicę, a broń ma większą siłę rażenia. Z powyższych powodów wy-

⁷ O teoretycznym zapleczu referowanych tam eksperymentów – zob. Clark 1973; Clark, Brownell 1976; Gibbs 1994; Gruber 1965; Jackendoff 1972, 1983; Lakoff, Johnson 1988, 1999; Talmy 1988.

sokie usytuowanie budynków lub ich wysokość pełni często funkcję symboliczną polegającą na oznaczaniu siły, zamożności, władzy i umiejętności technicznych ich twórców lub właścicieli. Dlatego, jak zauważa m.in. Jacek Krenz (1997: 62), olbrzymie budowle świeckie mogą wyrażać wielkość i siłę człowieka. Nierzadko są one wyrazem dominacji.

Relacje semantyczne, o których tu mowa, mogą być wykorzystywane do tworzenia wizerunku i promocji produktu lub osoby. Już malarze renesansowi wykorzystywali wertykalne symbole w tym celu. Robili to podobnie jak współczesna reklama telewizyjna – wykorzystywali podświadome skojarzenia. Przykładem takiego wykorzystania symboliki wertykalnej jest obraz Benozza Gozzolego *Podróż mędrców ze wschodu*, na którym tło biblijnego wydarzenia stanowi góra, na niej zaś znajduje się zamek florenckich książąt, którzy prawdopodobnie sponsorowali malarza. Aktualnym przykładem podobnego wykorzystania symboliki wertykalnej jest Pałac Kultury i Nauki w Warszawie, który był przez wiele lat najwyższym budynkiem w Polsce. Jako dar Stalina pełnił podwójną rolę symboliczną – nie tylko świadczył o *przyjaźni* między narodami, ale też przypominał o sile i władzy *wielkiego brata*. W ten sposób pełnił on funkcję propagowania określonej ideologii. Znamienne, że też dziś, pomimo zmiany sytuacji politycznej, budynek ten budzi kontrowersje, co może świadczyć o tym, że nadal pełni on funkcję symboliczną, której źródłem są m.in. wskazane wyżej związki semantyczne⁸.

3.2. Doświadczenie agrarne – siła, witalność, życie, spełnienie i płodność

Jak zauważa m.in. Mircea Eliade (1993: 235–353), symbole roślinne mogą być wykorzystywane do oznaczania siły, doskonałości i życiodajnych właściwości tego, co jest tymi symbolami oznaczane. W tym przypadku ważną rolę pełnią związki współwystępowania: rośliny (a przynajmniej ich widoczna część), rosnąc ku górze, aktualizują swoje potencje, stają się coraz silniejsze i przygotowują się do wydania owocu. Tym samym ich wzrost jest w relacji współwystępowania z ich siłą, witalnością, życiem, spełnieniem i płodnością.

Także agrarne związki współwystępowania związane ze słońcem ustanawiają relację współwystępowania, która może być wykorzystywana w symbolice solarnej: słońce daje energię, która jest życiodajna. Dzięki niemu słońce (szerzej: niebo) może być agrarnym symbolem życia, dobra i płodności (por. Eliade 1993: 127–138)⁹.

⁸ Symbol, o którym tu mowa, wykorzystuje też *symbolikę środka*, gdyż znajduje się on w miejscu centralnym stolicy państwa. Jak pokazują m.in. badania Mircei Eliadego (1993), nadaje to wyższą rangę miejscom centralnym – dlatego centralne usytuowanie budynków, pomników, symboli podkreśla ich rangę.

⁹ Słońce może też niszczyć. Z tej funkcjonalnej relacji korzystają symbole wiążące słońce z siłą, a zwłaszcza z jego mocą oczyszczającą. Na przykład mistyczna symbolika pustyni nawiązuje do tej właściwości siły słońca.

3.3. Ekspresja ciała – siła, władza, autorytet

Obserwacja ekspresji ludzkiego ciała pozwala stwierdzić związek współwystępowania zachodzący między postawą ciała, dynamiką ruchu a siłą człowieka. Siła jest wyrażana wyprostowaną postawą i sposobem poruszania się, który świadczy o tym, że ktoś dobrze radzi sobie z grawitacją. Na przykład – im ktoś szybciej wchodzi na górę, na schody etc., tym lepiej radzi sobie z grawitacją, a więc tym więcej ma siły. Powyższy związek może być jednym z powodów tego, że wznoszenie i wstępowanie w mitach jest zwykle oznaką siły, władzy i życia. Natomiast upadek, pochylanie się lub schodzenie w dół jest zwykle symbolem zaniku istnienia. Wzrost człowieka może pełnić podobną funkcję, o czym świadczy m.in. fakt, że łatwiej jest wywołać wrażenie siły i autorytetu, jeśli się patrzy na kogoś z góry. Przy czym wzrost pełni zwykle dodatkową symboliczną funkcję oznaczania autorytetu lub pozytywnej wartości¹⁰. Symbolikę wzrostu spotkamy w ikonologii. Na przykład w obrazach ilustrujących relacje hierarchiczne pokorę mogą wyrażać nie tylko gesty unizające – pochylanie się, błagalne gesty rąk, klęczenie – ale też wielkość jego postaci, która jest nieco pomniejszona. Natomiast znakiem siły albo autorytetu może być wyolbrzymianie postaci (zob. przykłady ideologicznej funkcji oznaczania hierarchii społecznej i autorytetu wielkością postaci w: van Stern 1993: 240–265).

Jednym z powodów skojarzenia wzrostu z siłą postaci jest zapewne współwystępowanie wzrostu z siłą: ludzie wyżsi są po prostu więksi i zwykle mają przez to więcej fizycznej siły. Dlatego podświadomie kojarzymy wysokość z siłą, a przez to z władzą. Ma to oczywiście wyjątki, ale zdarza się wystarczająco często, by ustanowić związek współwystępowania między wielkością postaci a jej siłą. Natomiast skojarzenie wysokości postaci z autorytetem lub wartością ma zapewne źródło we wzorcowych doświadczeniach dzieciństwa i w symbolice nieba.

4. Relacje archetypiczne

Pojęcie doświadczenia archetypicznego zostało wprowadzone do psychologii przez psychoanalizę i neopsychoanalizę. Współcześnie pod różnymi nazwami powraca w koncepcjach językoznawstwa kognitywnego, antropologii kulturowej i in. Aby uniknąć historycznych analiz i wikłania się w polemiki związane z naturą tego doświadczenia, proponuję przyjąć, że doświadczenie archetypiczne jest swoistym

¹⁰ Wyolbrzymianie postaci nie jest dokładnie tym samym, co zwiększanie ich wzrostu. Można przecież malować postaci smuklejsze, a przez to wyższe, bez powiększania ich szerokości. Taki zabieg czasem ma też miejsce w malarstwie i służy obrazowaniu wartości (świętości) malowanej postaci, jak na przykład na ikonie *Trójca Święta* Andrzeja Rubłowa. Jednak w malarstwie proporcjonalnym (zachowującym zasadnicze proporcje ciała malowanej postaci) jedno idzie w parze z drugim – zwiększenie wzrostu jest też powiększeniem całej postaci.

przeżyciem, które zwykle (w odpowiednich okolicznościach) należy do percepcji niektórych zjawisk, takich jak wyraz twarzy, niebo, słońce, gwiazdy, góry etc. Jego swoistość polega na tym, że doświadczenie to

a) bądź nieustannie towarzyszy ludziom,

b) bądź miało miejsce w przeszłości każdego człowieka i było tak silne, że swoiście ukształtowało jego sposób przeżywania świata.

Definicja ta nie rozstrzyga tego, czy są lub mogą istnieć ludzie, którzy nie mają danego doświadczenia archetypicznego. Wystarczy stwierdzić, że aktualnie większość ludzi je ma i w tym sensie jest ono w dużym stopniu intersubiektywne.

Doświadczenie archetypiczne jest intencjonalne, tj. odnosi się do określonych intencjonalnych przedmiotów. Dlatego przywołanie tego doświadczenia (np. za pomocą symboli) skierowuje uwagę na jego przedmiot intencjonalny. W ten właśnie sposób ustanawiana jest relacja archetypiczna między symbolem a desygnatem domyślnym. Symbole tego typu nazywa się archetypami tych desygnatów. Jak widać, relacje archetypiczne mimo pragmatycznej natury mają semantyczny aspekt, gdyż ustanawiają relację między znakiem a jego desygnatem domyślnym.

(a) W pierwszym przypadku symbole archetypiczne uświadamiają człowiekowi doświadczenie, które mu nieustannie towarzyszy, ale nie jest zauważane przez niego. Doświadczenie grawitacji, o którym będzie mowa w części 9, jest tu dobrym przykładem. Zwykle nie jest ono zauważane, gdyż doświadczamy go nieustannie. Niektóre symbole wertykalne przywołują to doświadczenie i pełnią tym samym funkcję podobną do anamnezy w sensie podawanym przez Platona. O grawitacji mogą przypomnieć sytuacje, gdy staje się ona przedmiotem zmagania – przy upadku, gdy się wspinamy na górę, gdy podnosimy coś ciężkiego do góry etc. Czynności te są symbolami wertykalnymi, gdy skierowują uwagę na przedmiot intencjonalny przeżycia, które *na co dzień* jest jakby wypierane ze świadomości, gdyż jest czymś stałym. Symbole te mogą przywoływać np. przeżycie własnej lub czyjejś witalności, siły, zdecydowania albo słabości, rezygnacji.

(b) W przypadku drugim natomiast symbol przywołuje minione doświadczenie człowieka wraz z jego przedmiotem intencjonalnym. Dobrym przykładem są tu wzorcowe doświadczenia dzieciństwa lub symbolika seksualna (będzie o nich mowa w częściach 7 i 8), które przywołują przeżycie autorytetu, władzy, siły, płodności etc.

5. Archetypiczne doświadczenia związane z niebem

Eliade wyróżnia różne typy symboliki nieba w zależności od tego, co jest przedmiotem archetypicznego doświadczenia. Praca niniejsza ogranicza się do omówienia symboliki związanej ze słońcem (*symbolika solarna*) i gwiazdami (*symbolika astralna*), do której nawiązują symbole propagujące ideologie, np. symbole ciał niebieskich (gwiazdy, księżyc) będące częścią symboli oznaczających tożsamość różnych

wspólnot, lub umieszczanie symboli wysoko, tworzenie siedzib w wysokich miejscach (np. na górze).

Doświadczenie solarne jest związane z rolą słońca. Światło słoneczne codziennie towarzyszy człowiekowi – jest ono tym, co nazywamy *dniem*, dlatego jest ważnym elementem towarzyszącym percepcji świata¹¹. Światło umożliwia percepcję wzrokową, która jest paradygmatem poznania (już Arystoteles uważa zmysł wzroku za *najbliższy* intelektowi). Dlatego zapewne światło słoneczne może być archetypem prawdy i wiedzy¹².

Niebo przez tysiąclecia historii ludzkości było niedostępnym dla człowieka obszarem rzeczywistości. Dlatego było ono przedmiotem doświadczeń transcendencji i tajemnicy, te zaś są zwykle wykorzystywane do oznaczenia wartości, a zwłaszcza *sacrum*.

Niebo – w kontraście do wydarzeń obserwowanych na ziemi – jest czymś stałym, niezmiennym. Dlatego może być ono symbolem idealnego wymiaru rzeczywistości. Z tej relacji korzysta symbolika idei stosowana w niektórych dualistycznych koncepcjach bytu. Wykorzystuje ją na przykład Platon, tworząc symbol *Pleromy*, w której mieszczą się idee¹³.

Nieco inaczej wygląda symbolika nieba w zależności od tego, czemu jest ono przeciwstawione. Niebo w opozycji do ziemi jest symbolem przyczyny wzorcowej, celowej i sprawczej. Natomiast niebo jako szczyt wertykalnej hierarchii jest symbolem aksjologicznym – reprezentującym *wysoką* wartość (por. Jacko 2005).

Relacje pragmatyczne nabudowują się często na relacjach semantycznych. W takim przypadku mamy do czynienia z *zapośredniczeniem* relacji pragmatycznych (np. archetypicznych) relacjami semantycznymi (np. funkcjonalnymi lub współwystępowania). Zjawisko to jest podobne do pośredniczenia symboli, o którym już była mowa wyżej: jeden z symboli, np. wertykalne wskazywanie, pozostaje w relacji semantycznej do drugiego symbolu, np. nieba, który dzięki relacjom pragmatycznym ujawnia desygnat domyślny.

5.1. Zapośredniczenie archetypów relacjami funkcjonalnymi zbliżania się do nieba – wstępowanie, lewitacja, wertykalne łącza, symbolika wysokiego miejsca

Jak pisze Eliade (1993: 99), „bogactwo i różnorodność symboliki »wstępowania« są na pozór tylko chaotyczne; rozpatrywane jako całość obrzędy te i symbole mają

¹¹ Założeniem tzw. *światłoterapii* jest przekonanie, że ludzie przyzwyczajają się do swoistego natężenia światła i gdy nagle jest go mniej, może to być przyczyną złego samopoczucia. Założenie to jest potwierdzone skutecznością tej metody terapii.

¹² Słońce, będąc źródłem światła, może też oślepić. Z tej funkcjonalnej relacji korzystają solarne symbole podmiotu oraz symbole mistyczne, np. symbolika oślepienia słońcem obecna w misticzności św. Jana od Krzyża. Dobro, prawda i nadprzyrodzona siła są przymiotami bóstw, dlatego też symbolika słońca może służyć oznaczaniu *sacrum*.

¹³ Jak pokazuje Eliade (1993: 127–182), także ciała niebieskie, jako że są częściami firmamentu, mogą pełnić podobne symboliczne funkcje.

swe wytlumaczenie w świętości »wysokości«, tzn. tego, co niebiańskie”. Przykłady zebrane przez niego dowodzą, że wznoszenie się i wspinaczka mogą symbolizować proces zbliżania się do wartości pozytywnych bądź aktualizacji (wzmocnienia, spełnienia) istnienia (por. tamże: 95-195).

Naturalnym podłożem wspinaczki jest góra. Dlatego symbole góry i wspinaczki występują często razem, wzajemnie się dopełniając. Z tego powodu będące celem pielgrzymek miejsca święte znajdują się zwykle na górze lub na wzniesieniu (np. w Polsce sanktuarium jasnogórskie lub góra Grabarka). Wtedy wspinaczka staje się dynamicznym symbolem wertrykalnym i pełni funkcje sakralne, stając się pielgrzymką. Taką samą funkcję w sintoizmie pełni droga na górę Fudzi. Sintoistyczne obrzędy dobrze ilustrują związek wstępowania z symboliką nieba, gdyż rytualną wspinaczkę wieńczy modlitwa do wschodzącego słońca. Także lewitacja, unoszenie się, wznoszenie – nawiązuje do symboliki nieba.

5.2. Zapośredniczenie archetypów relacjami funkcjonalnymi wertrykalnego łączenia

Przeciwstawiając to, co wysoko, temu, co nisko, symbolika wertrykalna daje strukturę dla symboli łączących te dwa wymiary rzeczywistości, czego typowym przykładem jest góra. Jak zauważa Eliade (tamże: 97):

Góra jest najbliższa nieba i fakt ten nadaje jej podwójną sakralność: z jednej strony góra partycypuje w przestrzennej symbolice transcendencji ('wysokie', 'pionowe', 'najwyższe' itp.), a z drugiej strony jest ona w najwyższym stopniu obszarem zastrzeżonym dla hierofanii atmosferycznych i wobec tego jest siedzibą bogów. Wszystkie mitologie znają świętą górę, jakiś Olimp grecki w różnych wariantach. Wszyscy niebiańscy bogowie mają na wzgórzach miejsce zastrzeżone dla swego kultu.

Można mnożyć przykłady potwierdzające tezę Eliadego (zob. tamże: 98-99). Według różnych religii spotkanie nieba i ziemi dokonuje się na jakimś szczycie – na górze Synaj, górze przemienienia, górze *Getsemani* albo na szczytach Kaukazu, gdzie według starożytnej mitologii był uwięziony Prometeusz. Himalaje są siedzibą bogów tak według hinduizmu, jak i według legend buddyjskich. Góra Fudzi jest uważana przez sintoistów za miejsce święte, etc.

Wieża ma sens bardzo podobny do góry – łączy niebo i ziemię. Dlatego może być symbolem świętości, która łączy świat ludzki z boskim. Wieża różni się od góry głównie tym, że jest tworem ludzkim. Dlatego symbol wieży może być też używany dla oznaczenia ludzkiej pychy, gdy człowiek własnymi siłami chce osiągnąć niebo (np. wieża Babel).

W oparciu o diadę góra-dół powstają także sztuczne symbole łączące, takie jak schody, drabina, maszyny latające etc. – mogą one nawiązywać do symboliki nieba i oznaczać jakąś wysoką wartość¹⁴.

¹⁴ To, za pomocą czego możemy zbliżyć się do nieba, jest naturalnym symbolem jedności nieba i ziemi. Cywilizacja starożytna знаła przynajmniej dwa takie przyrządy – drabinę i schody: drabina

5.3. Zapośredniczenie relacjami funkcjonalnymi wertykalnego wskazywania

Niebo można też oznaczać przez wertykalne symbole wskazywania. Naturalne znaki wskazywania ku niebu to wydłużone twory natury – np. góra, drzewo, skała itp. Podobną funkcję mogą pełnić przedmioty utworzone przez człowieka, takie jak spiczasty dach budynku, słup itp.¹⁵

Gesty i mimika także mogą pełnić tę funkcję. Spoglądanie lub wskazywanie na niebo jest znakiem wyrażającym związek myśli i uczuć z wartościami wyższymi¹⁶, natomiast patrzenie w dół może być wyrazem skupienia uwagi na jakiejś *niskiej* wartości, co ma miejsce np. w przypadku smutku (emocja korelująca z niską wartością, np. z tragizmem tego, o czym się właśnie myśli)¹⁷.

6. Archetypiczne doświadczenia agrarne

Relacje współwystępowania związane ze wzrostem roślin mogą prowadzić do doświadczeń archetypicznych zwłaszcza w tych grupach, których przetrwanie jest uzależnione od plonów. Tam obserwacja wzrostu roślin może wiązać się z silnymi przeżyciami związanymi np. z nadzieją oczekiwania na plony i radością ich zbioru. W takim przypadku relacjom współwystępowania, o których była mowa w części 3.2, towarzyszyć mogą też relacje archetypiczne silnie zakorzenione w świadomości wspólnoty nawet długi czas po tym, jak uniezależniła się od obfitości plonów (por. Eliade 1993: 253–353)¹⁸.

wie śnie Jakuba, drabina w wizji Mahometa, po której dusze sprawiedliwych wznosiły się do Boga, egipski *asket*, czyli schody oddane do dyspozycji boga Ra, by mógł wstąpić z ziemi do nieba, schody ofiarne w literaturze wedyjskiej, drabina w obrzędach orfickich, w obrzędach Mity lub w wizji Dantego, po której do nieba wstępowały dusze błogosławionych etc. (zob. bogatą literaturę na temat symboliki wertykalnych łącząc w: Eliade 1993: 101–102, 108–126).

¹⁵ O kierunku wskazywania może decydować konwencja. Gdy takowej nie ma, domyślamy się, że wyznacza go zwięzająca się część przedmiotu. Takie zakończenie wskazuje bowiem precyzyjniej niż podstawa.

¹⁶ Gesty te są obecne w wielu obrazach podejmujących tematy religijne. Na przykład w obrazach Leonarda da Vinci: *Św. Jan Chrzciciel*, *Ostatnia wieczerza*, *Madonna z Dzieciątkiem oraz Św. Anna i św. Jan* – wskazywanie palcem w niebo ma konotacje religijne. Podobną funkcję pełnić może spojrzenie skierowane do nieba, jak ma to miejsce na przykład w obrazie Leonarda *Św. Jeremiasz* lub na płótnie Walentego Wańkowicza *Portret Adama Mickiewicza*. Podobną symbolikę spotykamy też w innych sztukach wizualnych. Na przykład w teatrze dialog z Bogiem bardzo często dokonuje się w perspektywie wertykalnej.

¹⁷ Dlatego na przykład w obrazie Jana Matejki *Stańczyk podczas balu* wzrok Stańczyka wyraża za troskanie głównie przez to, że jego oczy są skierowane ku ziemi. Patrzenie w dół może wyrażać też inne stany emocjonalne, może być np. wyrazem zamyślenia (skierowania uwagi ku własnemu wnętrzu).

¹⁸ Doświadczenia te mogą też stanowić jedno ze źródeł symboliki wnętrza, jeśli chodzi o rośliny wydające owoc pod ziemią.

7. Archetypiczne doświadczenia okresu dzieciństwa

Doświadczenia okresu dzieciństwa, takie jak rośnięcie, nauka chodzenia i pierwszy upadek, mogą mieć wpływ na percepcję symboli wertykalnych. Rośnięcie jest doświadczeniem zdobywania siły i autorytetu. Pierwszy upadek może być archetypicznym doświadczeniem klęski. Także *doświadczenie równowagi i utrzymywania równowagi* w kontekście wzorcowego okresu dzieciństwa wiąże się z poczuciem władzy nad samym sobą i nad otaczającym światem. Dziecko widzi dorosłych wysoko nad sobą, co również może prowadzić do skojarzenia wzrostu z autorytetem i siłą. Dorośli są znacząco wyżsi od dzieci, a ich wielkość była odbierana jako wyznacznik dorosłości, czyli siły i autorytetu. To skojarzenie może nadal podświadomie funkcjonować w późniejszym okresie życia i wpływać na percepcję symboli wertykalnych¹⁹.

8. Symbolika falliczna

Jak zauważa m.in. Sigmund Freud, symbolika falliczna pojawia się w wielu kulturach i ma znaczenie w dużym stopniu niezależne od arbitralnych konwencji. Zauważa on, że seksualność jest silnie przeżywana przez człowieka i może stanowić podstawę archetypicznego doświadczenia, które wpływa na sens niektórych symboli związanych wyglądem (semantyczne związki mimetyczne) z zachowaniami seksualnymi. Dlatego jego obserwacje dotyczą głównie sfery seksualnej²⁰.

Panseksualizm freudowskiej metody wyjaśniania sensu symboli był przedmiotem uzasadnionej krytyki. Jak pokazują m.in. przedstawiciele neopsychoanalizy, doświadczenie seksualne nie jest jedynym źródłem archetypicznego sensu symboli. Dlatego odrzuciły one panseksualizm Freuda, ale korzystały z jego metody tłumaczenia sensu niektórych symboli przez odwołanie się do doświadczeń archetypicznych. W tym ujęciu seksualność jest jednym, ale nie jedynym obszarem doświadczenia archetypicznego.

9. Grawitacja jako metaarchetyp

Wiele omawianych w niniejszej pracy relacji semantycznych i pragmatycznych ma swoje źródło w doświadczeniu grawitacji. Większość związków współwystępowania i związków funkcjonalnych, o których tu była mowa, zakłada grawitację

¹⁹ Być może także symbolika wielkości postaci jest jakoś związana z kodami instynktowymi, które są wspólne człowiekowi i zwierzętom.

²⁰ Jak pokazuje Freud, symbole falliczne mogą też mieć sens *odwrócony*, gdy kompensują poczucie braku tego, co jest oznaczane symboliką falliczną. Wtedy są symptomami kompleksów (np. *kompleks Edypa*).

(patrz 3.1–3.3). Grawitacja jest też przedmiotem wielu archetypicznych doświadczeń ustanawiających pragmatyczne relacje archetypiczne wielu symboli wertykalnych²¹.

Archetypiczny charakter doświadczenia grawitacji polega na tym, że towarzyszy ono nieustannie ludziom, oddziałuje na nich w podobny sposób i jest przyczyną podobnych doświadczeń. Na przykład doświadczenia wzorcowe okresu dzieciństwa to nic innego jak doświadczenie przeciwstawiania się (nauka chodzenia) lub ulegania (pierwszy upadek) grawitacji. Potem wszystkie czynności takie jak dźwiganie ciała, wspinanie się, utrzymywanie równowagi wiążą się z tym właśnie doświadczeniem. Przeciwstawiając się grawitacji, doświadczamy własnej fizycznej siły i witalności, ulegając jej – doświadczamy jej braku. Podobnie obserwując, jak inni zmagają się z grawitacją, możemy z łatwością wnioskować o ich kondycji fizycznej. Symbolika falliczna także zawiera w sobie aspekty związane z grawitacją.

Nie ma w niniejszej pracy miejsca na szczegółową fenomenologiczną analizę doświadczenia grawitacji. Nie ulega jednak wątpliwości, że jest ona podstawą wielu relacji archetypicznych oraz że może dać proste wyjaśnienie archetypicznego sensu wielu symboli wertykalnych. Jest to *trop* wyjaśniania tym ciekawszy, że zwykle pomijany w analizach sensu symboli wertykalnych²².

10. Podsumowanie: ontologia przestrzeni wertykalnej i perspektywy badawcze

Zadaniem niniejszej pracy nie było mnożenie przykładów, ale ukazanie ważniejszych przyczyn, które decydują o tym, że symbolika ta jest efektywnym środkiem propagowania ideologii. Jak starałem się pokazać, są nimi swoiste relacje stanowiące potencjał znaczeniowy symboli, który w wielu kodach kulturowych jest podstawą relacji semantycznych i pragmatycznych zachodzących między symbolami a desygnatami i użytkownikami. Praca ograniczyła się do relacji współwystępowania, funkcjonalnych, mimetycznych oraz archetypicznych, które wyznaczają podstawową strukturę symboli wertykalnych. Struktura ta może być bardzo różnie wykorzystywana i interpretowana, ale powtarza się w różnych kodach kulturowych.

Relacje semantyczne, o których tu była mowa, pomagają zrozumieć sens propagowanej ideologii, ponieważ ustanawiają taką relację symbolu z jego desygnatem,

²¹ Co prawda doświadczenia archetypiczne związane z niebem nie wiążą się wprost z doświadczeniem grawitacji, ale niektóre z nich wiążą się z nim pośrednio, gdy grawitacja jest przyczyną. Np. doświadczenie transcendencji nieba dotyczy sytuacji, w której człowiek jest przywiązany do ziemi siłą grawitacji. W tym przypadku doświadczenie grawitacji dotyczy nie tylko siły ciężenia, ale też cielesności, która jest jedną z przyczyn ograniczenia możliwości przemieszczania się.

²² Językoznawstwo kognitywne wskazuje na doświadczenia nadające swoisty sens symbolom wertykalnym, takim jak powtarzające się czynności związane z układaniem się do snu i wstawaniem ze snu. Pomijają jednak źródło tych doświadczeń, którym jest grawitacja i doświadczenie grawitacji.

która w dużym stopniu niezależna jest od kontekstu kulturowego, co zwiększa zakres oddziaływania ideologii – przez to mianowicie, że pozwala ją komunikować w sposób zrozumiały w różnych kodach kulturowych. Natomiast relacje archetypiczne wiązać się mogą z *przeżyciami*, które są ewokatywną funkcją symboli, a mogą też pełnić sugestywną i perswazyjną funkcję.

Relacje semiotyczne, o których tu mowa, nie determinują ani znaczenia symbolu w danym kodzie, ani sposobu jego percepcji. Są one potencjałem znaczeniowym, który może, ale nie musi wpływać na sens i percepcję znaku. Dokładniejszej analizy wymagałoby określenie warunków, w których powyższe relacje semiotyczne – jako potencjał znaczeniowy – zaczynają wpływać na sens znaku i na sposób percepcji. Wstępny zarys takiej analizy można znaleźć w zamieszczonym w niniejszym tomie artykule *Ewokatywna, sugestywna i perswazyjna funkcja symboli propagujących ideologię*.

Dalsze empiryczne badania wykorzystania symboliki wertykalnej w propagowaniu ideologii mogą iść w kierunku analizy porównawczej między różnymi kulturami. Stwierdzenie podobieństwa między kulturami we wskazanych tu aspektach dawałoby dodatkowe redukcyjne uzasadnienie powyższej hipotezy. Wpływ symboli wertykalnych na użytkowników może być sprawdzany metodami eksperymentalnymi, w których bada się związek symboli wertykalnych z ich desygnatami w percepcji człowieka²³. Dalszych analiz wymagają m.in. teoretyczne założenia koncepcji archetypicznego doświadczenia w percepcji symboli wertykalnych oraz przyjęta tu koncepcja człowieka.

Literatura

- Casasanto, D., Nabieva, S. (2007): *Automatic Activation of Spatial Schemas for Abstract Concepts*, „Proceedings of the 10th International Cognitive Linguistics Association”, Kraków.
- Clark, H.H. (1973): *Space, time, semantics and the child*, [w:] T.E. Moore (ed.): *Cognitive Development and the Acquisition of Language*, New York.
- Clark, H., Brownell, H. (1976): *Position, direction, and their perceptual integrality*, „Perception & Psychophysics”, 19(4).
- Eliade, M. (1993): *Traktat o historii religii*, Łódź.
- Gibbs, R.W. i in. (1994): *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*, Cambridge.
- Gruber, J. (1965): *Studies in Lexical Relations*, Cambridge.
- Jackendoff, R. (1972): *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, Cambridge.
- Jackendoff, R. (1983): *Semantics and Cognition*, Cambridge.
- Jacko, J.F. (2005): *Struktura symboli wertykalnych a ich rola w komunikacji międzykulturowej i w zarządzaniu*, [w:] E. Klima (red.): *Religion in the Time of Changes*, Łódź.
- Krenz, J. (1997): *Architektura znaczeń*, Gdańsk.

²³ Daniel Casasanto bada wpływ wertykalnego usytuowania obiektów na sposób ich oceny przez użytkowników. Badania pokazały, że wyższe umiejscowienie przedmiotów zwykle wiąże się z tendencją do bardziej pozytywnego ich oceniania, co potwierdzałoby hipotezę o związku wymiaru wertykalnego z symboliką wartości.

Lakoff, G., Johnson, M. (1988): *Metafory w naszym życiu*, Warszawa.

Lakoff, G., Johnson, M. (1999): *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*, Chicago.

Langacker, R. (1987): *An introduction to cognitive grammar*, „Cognitive Science”, 10.

Scheler, M. (1986): *Istota i formy sympatii*, Warszawa.

Stein, E. (1988): *O zagadnieniu wczucia*, Kraków.

Stern van, F. (1993): *Images of God and men in a changing society: self-identity in hellenistic religion*, [w:] A.W. Bulloch, E.S. Gruen, A.A. Long, A. Stewart (eds.): *Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic World*, Berkeley.

Talmy, L. (1988): *Force dynamics in language and cognition*, „Cognitive Science”, 12.

Toporow, W. N. (2003): *Przestrzeń i rzecz*, Kraków.